

Az apokaliptika nyelvezetének felbukkanása az ökológiai válságjelenségek leírásában*

■ SZÚCS KINGA

Evangelikus Hittudományi Egyetem
adjunktus
E-mail: kinga.szucs@lutheran.hu

DOI: 10.61894/LP.2024.99.10.2

- A tudományos előrejelzések több mint fél évszázadon át kongatták a vészharangot mindhiába; csak napjainkra, a 21. század első negyedének végére kezd általánosan elfogadottá válni, hogy olyan polikrízis-állapotban élünk, amelynek összetevői között a környezeti válság az egyik legfontosabb tényező. A krízis leírásaival a hétköznapi médiában és a tudományos elemzésekben egyaránt találkozunk, a különböző műfajok nyelvi jellegzetességei, képhasználata és egyéb stíláriis jegyei gyakran mutatnak nagyfokú hasonlóságot, ami kisebb részben a két közelítésmód egymásra gyakorolt hatásából ered, sokkal inkább meghatározza azonban a nyelvi tájékozódás közös forrásvidéke: a bibliai (és apokrif) apokaliptika. A dolgozatban megvizsgáljuk, melyek azok a leggyakrabban használt fogalmak, amelyeket a krízistapasztalatok és a végidők/korszakváltások kapcsolatára vonatkoztatunk, illetve melyek azok a bibliai és apokrif szövegek, amelyek apokaliptikus látásmódjából szívesen merítenek a kortárs szövegek szerzői. Kitérünk arra is, milyen jelentéstartalmak bomlanak ki az eredetileg vallásos szövegek szekuláris használatából, végezetül pedig arra a kérdésre keressük a választ, hogy a felületes megfeleléseken túl milyen eszközökkel tehetjük jelentéstelivé és közösségi, illetve személyes síkon is relevánsá a bibliai történelemszemléletet mai korunk gondolkodása számára.

Kulcsszavak: ökológiai krízis / apokaliptika / eszkatológia / utópia/disztópia / „csonkolt apokalipszisek” / krízistapasztalat és jövőkép / cselekvő remény

Apokaliptikus nyelvezet, apokaliptikus képek, apokaliptikus hangoltság az ökológiai/társadalmi krízis megjelenítésében

Napjainkra széles körben elfogadottnak tekinthető, hogy ökológiai és társadalmi válságjelenségek sokasága vesz bennünket körül, amelyek a fejlődést és növekedést előíró, alapvetően nyitott jövőképeinkbe vetett bizalmat jelentősen gyengíteni képesek, lelkiállapotunkra gyakorolt hatásuk olykor egyenesen bénító. Elvesztettük (vagy épp elveszítjük) a töretlen haladás és a végtelen növekedés illúzióját, egyszersmind a helyes tudáson alapuló helyes cselekvés reparatív és regeneratív erejében sem hiszünk többé. Megadóan várjuk az elkerülhetetlen összeomlást, amely így vagy úgy véget vet a bizonytalansággal teli és kilátástalan létnek. Az ökológiai krízis ábrázolásában, jelenségeinek leírásában, a sötét jövőre vonatkozó víziókban különösen hangsúlyos az apokaliptikus látásmód: a lo-

* A tanulmány az EHE Bibliikus Szabadegyetemén 2023. április 9-én elhangzott előadás átdolgozott változata.

kális környezeti katasztrófákról szóló híradások, a rövid és hosszú távú globális klíma-előrejelzések, az éghajlatváltozás következményeinek már most tapasztalható, javarészt kellemetlen jeleit taglaló beszámolók előszeretettel választják a végidőket elővételező „prófétai” hangütést. Ugyanakkor nem csupán a harsány tömegmédiák nyúlnak ehhez a nyelvezethez, de sokszor a témával kapcsolatos tudományos és tudomány-népszerűsítő munkák sem tudnak vagy akarnak más nyelvi regisztert és közlésmódot választani. A különböző műfajok egymásra hatása sem kérdőjelezhető meg: az írott csatornákon kívül a vizuális szórakoztatás, illetve a vizuális művészetek is merítenek az erőteljes motívumok és a szuggesztív látásmód adta lehetőségekből, ahogy az a filmek, képzőművészeti alkotások, videojátékok képi világából jól tükröződik.

Társadalmi és környezeti krízistapasztalatok feldolgozása egykor és ma

Az apokaliptikus ábrázolásmód – ha nem is mindig, de jellegzetesen – a nagyobb történelmi és környezeti katalizmák idején válik meghatározóvá. „Az apokaliptika a krízis láthatóvá tétele”¹ – fogalmaz Stephan Schleissing –, vallási reakció a lezajlott vagy éppen zajló, nagy horderejű társadalmi-politikai változásokra. Kétségbeesés, bosszúfantáziák, vágyak és félelmek hatják át a szövegek szerzőit és befogadóit egyaránt, a műfajba tartozó alkotások pedig rendszerint a végítéletet, a jövőbeli megváltás reményét, az igazságosság helyreállítását tematizálják (SCHLEISSING 2020).

A környezeti tényezők változásával összefüggő társadalmi krízisek tapasztalata egyidős az emberi közösségekkel. A természeti katasztrófák előfordulásának kiszámíthatatlansága, az erőforrások lassú vagy hirtelen elapadása, a tartós nélkülözés, az éhínség, a különböző járványok, illetve az ezek kapcsán kialakuló társadalmi feszültségek, a kizsákmányolás, az elnyomás, az üldöztetés és a háború a történelem során újra és újra segítségül hívta az apokaliptikus látásmódot, amely lehetőséget teremtett a kialakult krízis elbeszélésére, egyszersmind a lehetséges jövőképek kialakítására. Az apokaliptikus közlésmód irodalmi és társadalomformáló erejét mindenekelőtt az a kettősség hordozza, hogy egyszerre ír történelmet és mutat utat a következő nemzedékek számára. A bibliai apokaliptika ó- és újszövetségi, valamint apokrif szövegei a narratíva létrehozása által végrehajtott „rendteremtés” különlegesen igényes darabjai, amelyek az ókori mediterrán és közel-keleti apokaliptikus hagyomány széles körben elterjedt elemeinek integrálásával olyan erőteljes műfajt hoztak létre (vö. HELLHOLM 1983), amely a mai napig megkérdőjelezhetetlen hatással van a környezeti és társadalmi krízisekre adott válaszkísérleteinkre.

A médiában, tudományos leírásokban, művészeti alkotásokban megjelenő kortárs apokalipszisek ugyanakkor nem mindenben követik a biblikus előképeket, hiszen az „emberi cselekvés megváltozott természetével” (JONAS 2005) a környezeti válságjelenségekre adott reflexióink is alapvetően megváltoztak (vagy meg kellene változniuk). Hans Jonas a technológia révén nyert emberi hatalom ugrászerű növekedése kapcsán az etikai mérlegelés új dimenzióinak szükségességéről beszél, az emberi cselekvési potenciál racionálisan alig követhető növekedése ugyanakkor a történelemről és a jövőről szóló elbeszéléseinket és vízióinkat is óhatatlanul újrajrja. A környezeti válságjelenségek sorában is akadnak eddig ismeretlen elemek, illetve olyan problémák, amelyekre a korábbi szemléletmódok

¹ Az apokaliptika 19. századi eredetű, műfajjelölő terminus, először Gottfried Christian Friedrich Lücke evangélikus hittudós használja János jelenéseihez írott bevezetésében (TILLY 2012).

alapján nem építhető megfelelő megküzdési stratégia (például olyan esetekben, ahol a lokális megoldások helyett összehangolt globális gondolkodásra és cselekvésre lenne szükség).

Új krízistapasztalataink közé tartozik a globális biológiai degradáció, a fajkihalás, a természetes élőhelyek szűkülése, a talajpusztulás, a biodiverzitás csökkenése, a klímaváltozás, a hulladékfelhalmozódás (nem csupán a látható szilárd hulladék kezelhetetlensége, de a légszennyezés és a mikro-műanyagok élő szervezetekben való felhalmozódása is), a népességnövekedés, a migráció, az új kórokozók megjelenése (illetve a meglévők mutálódása), valamint az egyre szélesebb körben tapasztalt negatív ökoérzelmek (klímagyász, klímaszorongás, ökobűntudat, részletesen lásd ÁGOSTON et al. 2022). Ezek a modern válságjelenségek ugyanakkor a globális kommunikációs csatornák által közvetítve olyan állandó „háttérzajjá” válnak, amelyek a befogadóban megteremtik és fenntartják a polikrízis-állapot tudatát, egyúttal bénítóan hatnak a magyarázatok és megoldások aktív keresésére. A korlátlan gazdasági növekedésre alapozott rendszerek és az erőforrások végeessége közti feloldhatatlan ellentét belátása, illetve annak felismerése, hogy az emberiség képes saját maga és környezete elpusztítására, illetve jelenbeli cselekedetei és mulasztásai fatális hatással lehetnek a születendő generációkra, szükségképpen új típusú apokaliptikát vonnak maguk után.

Apokalipszis – zárt vagy nyitott jövő?

A krízisállapot leküzdése a fennálló állapot megszüntetését és egy gyökeresen új korszak kezdetét feltételezi. Az apokaliptikus szövegek a két korszak küszöbéről tekintenek múlt és jövő irányába egyaránt. Ez a küszöbperspektíva minden apokaliptikus szemléletű műnek sajátja, a jövőről alkotott kép azonban a kortárs apokalipszisekben alapvetően más jellegű. A fordulópont után következő lehetséges jövő a romlásé és a pusztulásé, az összeomlást nem követi erkölcsi megtisztulás és új építkezés. Ez a jövő nem motivál, nem sarkall cselekvésre, de még elkerülésre is csak alig.² Paralizáló hatása elől nehéz menekülni. A klímaváltozással kapcsolatos vitákra többnyire a krízisdiskurzus részeként tekintünk, az egymásnak sokszor ellentmondó prognózisok a fenyegetettség és kiszolgáltatottság érzetét erősítik, illetve a tudásba és a helyes cselekvés erejébe vetett bizalmunkat és a jobb jövőre vonatkozó reménységet ássák alá.

A krízistapasztalatok és az összeomlástól való félelem tükrében is furcsának tűnhet, hogy a racionalitás primátusára alapozott, szekularizált világban (érdekes módon azon belül is elsősorban a jóléti társadalmak által létrehozott narratívákban) miért sokasodnak meg az eredendően vallási szövegekre rímelő, apokaliptikus jegyeket hordozó szövegek. Ahogy említettük, az apokaliptika kortárs felbukkanása a műfaj számos meghatározó tulajdonságát magán hordozza, mégis egy nagyon fontos elemét tekintve különböző: nem oldoz fel, és nem mutat új, élhető alternatívát. Az irodalomtudós Klaus VONDUNG „csonkolt apokalipsziseknek” nevezi ezeket a szövegeket, amelyekből éppen a múlt újraírását és a jövő kiteljesedését lehetővé tevő üdvösség ábrázolása marad ki (1988, 106. o.). A krízis bemutatása továbbra is a fokozatos hanyatlás története, a csonkolt apokalipszisek azonban még véletlenül sem tévednek az eszkatológia területére, a belőlük levonható tanulság kizárólag az „utolsó előtti dolgok” protoeszkatologikus terepén érvényes, az ember által megtapasztalt hiány és a vágyott

² Jól példázza ezt az attitűdöt a közelmúltban bemutatott két közönségfilm, a 2021-es *Ne nézz fel!* (*Don't Look Up*), illetve a 2023-ban bemutatott *Távol a világtól* (*Leave the World Behind*).

teljesség közti egzisztenciális feszültség feldolgozása nem a transzcendens irányába vetítődik ki, hanem szigorúan immanens viszonyok közt értelmeződik (NAGEL 2021, 15. o.).

Az „apokaliptikus krízishermeneutika” elemzése során Nagel rámutat, nem tudunk egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy milyen okoknak tulajdonítható a vallási színezetű végvárakalmak (illetve a hozzájuk kapcsolódó stílus és nyelvezet) aktuális felbukkanása a modern társadalmakban. A kortárs szellem- és eszmetörténeti diskurzusban többféle érveléssel is találkozhatunk, ezek egy része szerint a modern apokalipszisek vallástörténeti csökevényként élnek velünk tovább, más érvelések értelmében viszont a világ egyre fokozódó „varázstalanodására” adott válaszreakcióként kellene rájuk tekintenünk (uo. 12. o.).³

Ha a valódi okokra és azok egymásba fonódásának mikéntjére nem is egyszerű fényt deríteni, izgalmas belátásokra juthatunk a bibliai (és apokrif) apokaliptika és a kortárs apokaliptikus hangolt-ságú szövegek motívumainak, szerkezetének, stíláriis jegyeinek összehasonlító vizsgálatával.

Bibliai apokaliptika és a végidők ábrázolásának modern formái

Először is érdemes egy pillantást vetni az apokaliptika műfajába sorolt bibliai és apokrif szövegek általános jellemzőire. (Fontos ugyanakkor előjáróban megjegyeznünk, hogy az apokaliptikus szövegek között nincs olyan, amelyik tartalmazna minden jellemzőt, leginkább bizonyos jellemzők alapján körülrható csoportokról beszélhetünk, prototípusról azonban aligha.) A görög ἀποκάλυψις feltárást, leleplezést, felfedést, kijelentést, kinyilatkoztatást jelent, egy olyan tudásba való beavatás pillanatát, amely az átlagember számára nem ismert és pusztán saját erőfeszítések révén nem is hozzáférhető. Az apokalipszis pillanatában vagy átmeneti folyamatában a titkok és mindaddig rejtett összefüggések feltárulása megy végbe, a beavatás során a beavatást nyerő a jövő megismerése által a múlt új, minden korábnál világosabb értelmezésére válik képessé. A szétszórt mozaikkockák jelentésteli kép-pé ízesülnek, az elszigetelt események célelvű folyamatokká rendeződnek, a véletlenszerűen egymás mellett álló szavak koherens történetté állnak össze. Ezekben a szövegekben olyan liminális élmény-ről kapunk tudósítást, amelynek antropológiai funkciója a személy vagy a közösség új szerepbe, új élethelyzetbe való átkísérése. A saját magunkról szóló új tudás megszerzése, a belső transzformáció nem hullik magától az ölnkbe, a krízisállapot megtapasztalásán és feldolgozásán keresztül vezet az út az egyéni és/vagy közösségi önismeret magasabb szintje felé.

A klasszikus apokalipszisek Michael TILLY (2012) szerint három, jól elkülöníthető szakaszra tagolhatóak: a krízist a katarzis, majd az üdvösség követi. Az apokaliptikus szemléletmódra jellemző ugyanakkor, hogy a krízis sem előzmény nélküli, a kezdetben többé-kevésbé rendezett, jól működő világ egyre rosszabb aionokat él át, az egymást követő világkorszakok egyre silányabbak és kilátástalanabbak, míg ez a lineáris és determinált eseménysor eléri a mélypontot, a totális katasztrófát. Ez az abszolút mélypont rendszerint az elbeszélés jelene, a fokozhatatlan nyomorúság állapota, amely egy-szersmind átmeneti állomás is a végső szabadulás és az üdvösség felé vezető úton. Az apokaliptikus

³ Az apokaliptika modernitásban betöltött szerepével kapcsolatos eltérő álláspontokat jól példázza az 1960-as évek első felében zajló Löwith–Blumenberg-vita, amely elsősorban a modern történetfilozófia és a zsidó-keresztény eszkatológia összefüggéseit járta körül. Karl Löwith a kortárs történetfilozófiának bizonyos ágait (pl. a történelmi materializmust) a keresztény eszkatológia szekularizált változatának tekintette. Hans Blumenberg ezzel ellentétben fenntartotta a modernitás önértelmezésének jogát a végvárakalmak fémjelzte történetológia világiasított továbbélésével szemben.

eszkatológia leírásainak megjelenése Tilly elemzése értelmében leginkább az elnyomás és üldöztetés időszakaira jellemző, a kisebb közösség aktív ellenállása fejeződik ki bennük az erőszakosan asszimiláló többségi társadalommal szemben. A küszöbön álló ítélet képzete, amely az elnyomókra kiszabja majd a megfelelően súlyos büntetést, az ellenálló csoport belső kohézióját, a többségi társadalom felől érkező asszimilációs nyomással szembeni rezilienciáját hivatott megteremteni és fenntartani.

Az apokaliptikus látásmóddal az ószövetségi, újszövetségi és kánonon kívüli könyvekben egyaránt találkozunk, a kánonon kívüli apokaliptikus szövegek és töredékek száma messze meghaladja a biblikus példákét. Amennyiben a műfajról szeretnénk többet megtudni, érdemes mindegyik szövegcsoporthoz bevonni az elemzésbe – különösen annak tekintetében, hogy a kanonikus szövegekre egyértelműen hatást gyakoroltak a korábbi keletkezésű, a kánonba végül be nem került iratok (FRÖHLICH 2023, 17. o.). Az apokrifek közül a Kr. e. 3. század körül arámi nyelven írt Hénok első könyvében található az első apokaliptikus kinyilatkoztatások, az ószövetségi irodalomban Dániel könyvének szintén arámi látomásai (2., 4., 5. fejezet) tartoznak a legősibb lejegyzett szövegek közé. A prófétai könyvek és a bölcsességirodalom egyes epizódjai szintén hordozzák az apokaliptikus közelítésmód megkülönböztető jegyeit (többek között Ézsaiásnál, Ámós könyvében, Jóelnél, Zakariásnál, az apokrifek közül Salamon bölcsességeiben, Báruknál, Ábrahám apokalipszisében találkozhatunk velük). A papi körökből induló apokaliptikus történetírás, amely az adott kor eseményeinek vallási magyarázatát igyekezett megadni, illetve a fogság alatti, fogság utáni próféták sajátos világlátása, amelyet az Isten igéjébe vetett hit látványos megingása motivált, egyaránt formálta a műfajt. Az apokaliptikus művek célközönsége az egzisztenciális válságba került közösség, a bölcsek és igazak gyülekezete, az igazi Izrael. A szövegek által előrevetített kozmikus jelentőségű fordulat az Isten melletti azonnali és teljes elköteleződést követeli meg, betetőzése pedig a rákövetkező ítélet, igazak és hűtlenek szétválasztása.

Az intertestamentális korból több qumráni töredék tanúskodik arról, hogy a közösség az apokaliptikus hagyomány örökösének tekintette magát, Keresztelő János tevékenysége is e hagyomány egyértelmű hatását mutatja. Jézus olyan szélsőségesen feszült érzelmi közegbe érkezik, amely egy diadalmas, harcoss messiás által kivívott szabadulásba veti minden reményét – ettől a víziótól azonban markánsan különbözik az a jövőkép, amelyet Jézus Isten országának nevez. A Jézus által használt apokaliptikus képekre jellemző, hogy viszonylag ritkák és kevésbé élesek. Apokaliptikus motívumnak nevezhetjük ugyanakkor az Isten országaról szóló beszédet (amelynek tartalma egy történelem fölötti, mégis immanens erő világba való betörése), a végítéletről szóló tanításokat, a templom megtisztításának gesztusát, illetve az idők jeleinek értelmezését (jöllehet a végső fordulat idejének kiszámíthatóságától elhatárolja magát Lk 17,20-ban).

A páli levelek sajátos módon használják az apokaliptika kelléktárát, bizonyos elemeket részben megtartanak (például az egymást követő világkorszakok elgondolását, illetve az aktuális aión gonoszságát, Krisztus eljövételét mint döntő korszakváltást), másokat viszont egyáltalán nem használnak (nem találkozunk Pálnál Krisztussal mint az Emberfiával, illetve Isten országának említésével). Krisztus eljövetele és visszatérte között az ember időt kap a megtérésre, Krisztus végső győzelmét a hit elővételezi.

Bár az apokaliptika egyértelműen legismertebb darabja a Jelenések könyve, tematikájában és stílusában is számos tekintetben szembemegy a műfajjal kapcsolatos elvárásokkal. Noha rendkívül gazdag mítikus képekben, jelen van benne a dualisztikus látásmód, az ábrázolás látomásossága, a közties lények szerepeltetése, illetve a számmisztika, sok lényeges elem mégis hiányzik: az elmúlt történelem értelmére nem következtethetünk, az elbeszélés kizárólag az eljövendő világkorszakot megelőző eseményekre és az eljövendő új világ bemutatására koncentrál. Intertextuális összefüggéseiben a szöveg

sokkal inkább Ezékiel próféta könyvével hozható kapcsolatba, semmint kora apokaliptikus gondolkodásmódjával (BÖTTRICH 2014, 9–10. o.).

A nem kanonikus keresztény apokaliptika kiindulópontja elsősorban a Jelenések könyve. A műfajba tartozó szövegtörzsek tekintélyes méreteket ölt, a középkor derekától mintegy száz különböző terjedelmű keresztény apokalipszis születik (lásd uo. 10. o.). A legismertebbek közé – a korai zsidó apokaliptikus gyakorlathoz hasonlóan pszeudonim, azaz a könyv tekintélyét a szerzői álnévvel legitimálni kívánó – Péter apokalipszise, Ézsaiás mennybemenetele, Pál apokalipszise, A tizenkét pátriárka testamentuma vagy Tamás apokalipszise tartozik.

Noha az apokaliptika mint műfajmegjelölés elsődlegesen olyan szövegekre utal, amelyek a Jelenések könyvével mutatnak valamilyen közelebbi-távolabbi rokonságot, fontos rámutatni, hogy ezek a szövegformáló jellegzetességek az egész mediterrán térségben, valamint a Közel-Keleten nagy népszerűségnek örvendtek. Az apokaliptikus látásmód pontos eredete homályba vész, keletkezése a Kr. e. 6–5. századra vezethető vissza, ám a zsáner leginkább a Kr. e. 3. század és a Kr. u. 3. század között éli virágkorát, nagyjából egy időben a különböző misztériumvallások széles körű elterjedésével. Bizonyos motivikus hasonlóságok – mint például a szent titokba való beavatás központi szerepe, a mitológiai utalások sokasága, a szimbolikus telítettség, a közeli végidők jövődőlése, a jó és rossz kozmikus harcának feltételezése (a sátán és a militáns messiás harca), a közvetítő köztes lények szerepeltetése, az audíciók és víziók szinte vég nélküli sorjázása – azt mutatják, hogy a bibliai apokaliptikára is döntő hatással voltak a korabeli vallási irányzatok népszerű irodalmának stiláris jegyei és tartalmi elemei (HELLHOLM 1983). Részben ezek a hasonlóságok is indokolják az apokaliptikus irodalom kánonbeli peremhelyzetét, illetve a hozzájuk fűződő ambivalens teológiatörténeti viszonyulást.

Az apokaliptika – Ernst KÄSEMANN (1960) sokat idézett megfogalmazásában – „minden keresztény teológia szülőanyja”. Az apokaliptikus gondolkodásmód az a közeg, amelyben a prófétai történelemszemlélet és a bölcsességi irodalmi közelítés egymásba fonódik, a Kr. u. 1–2. századra pedig már nem csupán a művelt írástudó réteg sajátja, hanem a népi vallásosságban is széles körű elfogadottságra talál (BÖTTRICH 2014, 1. o.). Az újszövetségi szerzők tehát az apokaliptikus gondolkodásmód által meghatározott befogadói közegben (teológiai térben) ábrázolták a Krisztus-eseményt, ebben az újszerű látásmódban gyökerezik az Újszövetség „modern” teológiája (uo.).

Az apokaliptikus szemléletmód a történelem során sokáig őrizte magas rangját, ám végül mégsem bizonyult a recepciótörténet állandó mátrixának. A közeli végidőre (paruzsiára) való várakozás feszültsége idővel csökkent, a túlvilág szükségképpen elvesztette szoros időbeli és térbeli kapcsolódását e világgal, s már nem egy horizontális időtengely végpontját jelentette, sokkal inkább egy vertikálisan elkülönülő, felsőbb régiót, amely a halál individuális fordulópontja után válik (az igazak számára) megközelíthetővé és bejárhatóvá. Az ítélet és a megváltás fokozatos individualizációja szétaprózta a nagyszabású víziókat, az apokaliptikus szövegeket pedig leginkább a szektaszerű, szélsőséges fundamentalista keresztény csoportosulások sajátították ki, aminek következtében a műfaj lassanként kiszorult a modern tudományos teológiai vizsgálódás fősodrából. A 19–20. század fordulójára a német liberális teológia érdektelenné és távolinak érezte az apokaliptika világát; Ernst TROELTSCH elhíresült kijelentése („az eszkatológiai iroda manapság leginkább zárva van”) jól mutatja az korszak hittudósainak jellemző hozzáállását (1925, 36. o.). Az apokaliptikus közelítésmód a modernitás előtti világképek jellemzőjeként, a világvégeváró modernitásellenes szekták sajátjaként került lajstromba.

A 20. század kataklizmái, a technológia hatalmával felvértezett ember önmaga ellen fordulásának elrettentő példái, a civilizáció összeomlásának egyre elgondolhatóbbá váló lehetősége nyilvánva-

lóan módot ad az apokaliptika újrafelfedezése számára. Ez a nyitás azonban eleinte szinte kizárólag szekuláris jellegű (ahogy ezt a Vondung által rögzített jelentős műfaji módosulás, a rövidülés, „csontoltság” is jelzi), a teológia csak némi késéssel reagál.

A modern végidőtudat és a kortárs egyházi-teológiai reakciók

Ahogy láhattuk, az aktuális környezeti és társadalmi válságjelenségekre adott szekuláris reflexiók előszeretettel merítenek az apokaliptika eszköztárából. A feltartóztathatatlanul közeledni látszó összeomlás egyre erősödő érzetéből fakadó félelem, egyszersmind a félelemmel szembehelyezkedő ösztönös reménység kifejezését aligha szolgálja bármi egyéb jobban, mint az apokaliptikára jellemző stiláris jegyek erőteljes érzelmi töltöttsége. Az összeomlással való szembenézés világi megközelítései azonban nem számolnak semmiféle túlvilággal, a krízis lehetséges kimenetele vagy a teljes megsemmisülés, vagy egy radikális, szükségszerűen nagy veszteségekkel és szenvedéssel járó környezeti és társadalmi átrendeződés. Mégis miben hisz, aki nem hisz? – tehetnénk fel a kérdést a kilencvenes évek e tárgykorban született híres levélváltásából született kötet címével egybecsengően (MARTINI–ECO 2000). Ahogy korábban említettük, a szekuláris apokalipszisek jelentős része csonka: a titokról végül nem szerzünk tudomást, a fátyol nem lebben fel, a teljesség ismerete pusztá vágy marad. Ez a megtorpanás azonban – minden várakozásunk ellenére – nem feltétlenül jelent reménytelenséget, sokkal inkább a kimondhatatlan kimondhatóságával kapcsolatos alapvető modern bizalmatlanságról ad őszintén számot. A francia filozófus, Jean-Pierre Dupuy szerint a „felvilágosult katasztrófizmus” (un catastrophisme éclairé) szemléletére van szükségünk, amely az emberi társadalmak fennmaradását az emberi önpusztítás tagadására alapozza, „abban a reményben, hogy bármily kikerülhetetlennek tűnik is ez a jövő, mégsem történik majd meg” (DUPUY 2023, 142. o.). Dupuy az emberiség fennmaradásába vetett reményt arra a belátásra alapozza, hogy az ember, noha sorsának alakítója, képes magát e sors áldozatának is látni és ebből a pozícióból önmagán felülkerekedni. Jó és rossz antagonisztikus harca nem az emberen kívül eső valóság – mégis akkor lehet csak esélyünk a folytatásra, ha (paradox módon) képesek vagyunk ezt kívülről is látni. Dupuy nem beletörődésre szólít fel, nem megadásra, hanem olyan magatartásra, amely – nem utolsósorban Hans Jonas felelősségetikájára építkezve – nem hártja el a gondolkodás és cselekvés felelősségét, a remény pedig a gondolkodás és a cselekvés lehetőségéből fakad.

A szekuláris apokaliptika nem feltételezi a túlvilágot, nem alapozza reményeit egy emberen kívüli megváltásra, reménysége a jelenlegi világ megőrzése és legjobb állapotában való fenntartása. De miben hisz, aki (vallásos keresztényként) hisz? Az eszkatológiára a felvilágosodás utáni teológia rossz beidegződései nyomán hajlamosak vagyunk a rendszeres teológia függelékeként tekinteni. A válságjelenségek és a válságjelenségekre adott apokaliptikus hangvételű szekuláris válaszok azonban sürgetővé teszik a végidőkről és magáról a végről való teológiai gondolkodást is.

A bibliai apokaliptikus történelemszemlélet máig tartó hatását vizsgálva Georg Taxacher kiemelt jelentőséget tulajdonít annak a nyílt levelezésnek, amelyet többek közt a szekuláris apokaliptika térnyerésének kérdése kapcsán az 1990-es évek közepén Umberto Eco és Carlo Maria Martini milánói bíboros folytatott a korábban említett könyv hasábjain (TAXACHER 2010, 9. o.). Mindkét szerző meggyőződése, hogy az utolsó időkről való beszéd napjainkban inkább a laikusok világát jellemzi, mintsem a keresztény hívőkét. Eco megfogalmazásában: „Még azt is megkockáztatom, hogy a világvége

gondolata ma inkább a nem hívőkre, mintsem a keresztényekre jellemző. Azaz a keresztények medítálnak róla, de úgy tekintik, mintha egy emberi naptárral nem mérhető dimenzióban volna a helye. A világi hívők⁴ úgy tesznek, mintha ügyet sem vetnének rá, de közben állandóan gyötri őket a világ-vége gondolata.” (MARTINI–ECO 2000, 11. o.)

Megfigyelhető, hogy a szekuláris apokaliptika képviselőinek éles hangjaival kontrasztban az egyházi szereplők meglehetősen óvatosan közelítenek a környezeti válságjelenségekben felszejlő ijesztő végidőképzetek felé. A hivatalos egyházi megnyilvánulások a szélsőségektől tartózkodó realizmus talaján igyekeznek megvetni lábukat, hangsúlyozván a biztonság és a megelőzés fontosságát, a megvalósuló jó gyakorlatokat, illetve a reménység (elsőre egyszerű, de nagyszerű megoldásnak tűnő) szerepét. Ez a tartózkodás részben az apokaliptikus beszédmód szekuláris kisajátításával szemben képződik meg (sok esetben anélkül, hogy komoly kísérletet tenne a felmerülő kérdések megválaszolására, más esetekben a vállaltan szikár racionalizmus segítségével hívásával),⁵ részben pedig belső elhatárolódásnak is tekinthető az újra és újra felbukkanó szektás millenarizmustól, az azonnali, leegyszerűsített válaszokban rejlő értelmezés hibáinak kiküszöbölésére. Mindkét reakció azonban inkább elkerülő jellegű; ez a magatartás hűen tükrözi a korszerű kérdésre adott korszerű teológiai válaszadásban rejlő roppant kihívásokat.

Ahogy arra Sabine PREMSEL-MAIER tanulmányában rámutat (2021), az ökológiai krízis kontextusában az apokaliptikus gondolkodásmód eddig kiaknázatlan tartalmakat rejt magában. A szekuláris apokalipszisek csonka vagy disztópikus jellegével szemben a bibliai apokaliptika nem kizárólag e világ végérvényes pusztulását hirdeti, hanem sokkal inkább egy új világ kezdetét, új földet és új eget (vö. Ézs 65; Jel 21); a világ nem elenyészik, hanem gyökeresen átalakul. Az apokaliptikus szövegek nem jóslatok forгатókönyveként olvasandók, hanem a történelem és a jövő új, reményt adó értelmezési lehetőségeiként, illetve vigasztként, építő irodalomként, bátorításként és erkölcsi intészként. Erőt meríthetünk belőlük az összeomlás közepette, mert megmutatják, hogy az igazán új csak a régi megszűnésével jöhet létre. A belső félelmek megszemélyesítése, a belső lelki folyamatok nyelvi megjelenítése lehetővé teszi, hogy a megfoghatatlan szorongás megragadhatóvá, egyszersmind leküzdhetővé váljék. Az apokaliptikus szövegek ugyanakkor nem egyszerűen kész megküzdési stratégiákat adnak a kezünkbe, de provokálnak is: az idők végezetének közeledte azzal szembesít, hogy nem mindegy, mit teszünk. Mivel szabadságunkban áll a jót cselekedni, a megváltás ígérete és reménysége akár a társadalmi-ökológiai paradigmaváltás előmozdítója is lehet.

Nem szükségszerű tehát, hogy az apokaliptikus látásmód paralizáljon bennünket. A keresztény apokaliptika nem lezár, hanem felnyit, nem berekeszt, hanem kiszabadít. Jürgen Moltmann szép megfogalmazásában: „... a keresztény jövővárás ugyanis nem a végre irányul – ennek az életnek a végére, a történelem vagy a világ végére –, hanem a kezdetre: az igazi élet kezdetére, Isten országa kezdetére és mindenek újjáteremtésének kezdetére, ami majd megadja a dolgok maradandó alakját.” (MOLTMANN 2005, 6. o.)

⁴ A szöveg magyar fordításában némiképp értelemzavaró módon a „világi hívők” kifejezés szerepel; a szöveg eredeti értelmét a „laikusok” vagy a „szekuláris világ” jobban adja vissza.

⁵ Lásd pl. Wilfried HÄRLE *Dogmatikájának* eszkatológiával foglalkozó zárófejezetét, amelyben még csak említészerűen sem esik szó az apokaliptikus közelítésekről (2012, 619–668. o.).

The Rise of Apocalyptic Language in the Description of Ecological Crisis Phenomena

- **For more than half a century, scientific predictions have sounded the alarm bells to no avail; it is only now, at the end of the first quarter of the twenty-first century, that it is generally accepted that we are living in a state of polycrisis, with the environmental crisis as one of the most important factors. Descriptions of the crisis are found in both everyday media and academic analysis, and the language, imagery, and other stylistic features of the different genres often show a high degree of similarity, which is due in small part to the influence of the two approaches on each other, but is more determined by the common source area of linguistic orientation: biblical (and apocryphal) apocalypticism. In this paper, the author examines the most commonly used concepts that refer to the relationship between crisis experiences and end times/age changes, and which biblical and apocryphal texts from which contemporary authors are keen to draw on apocalyptic visions. The paper also discusses the meanings that emerge from the secular use of originally religious texts, and seeks answers to the question of how, beyond superficial correspondences, we can make the biblical view of history meaningful and relevant to our contemporary thinking on a communal and personal level.**

Keywords: ecological crisis / apocalypticism / eschatology / utopia/dystopia / truncated apocalypses / crisis experience and vision / hope in action

Felhasznált irodalom

- ÁGOSTON, Csilla et al. 2022. The psychological consequences of the ecological crisis. Three new questionnaires to assess eco-anxiety, eco-guilt, and ecological grief. *Climate Risk Management*, 37. évf. 100441. <https://doi.org/10.1016/j.crm.2022.100441>
- BEYERLE, Stefan 2015. Die Apokalyptik als „Mutter aller christlichen Theologie“ – Die Apokalyptik im Alten und Neuen Testament. *Rocznik Teologiczny*, LVII. évf. 4. sz. 491–505. o.
- BEYERLE, Stefan 2021. Apokalyptik (AT). *Das Wissenschaftliche Bibellexikon im Internet*, <https://bibelwissenschaft.de/stichwort/13517/>.
- BÖTTRICH, Christfried 2014. Apokalyptik (NT). *Das Wissenschaftliche Bibellexikon im Internet*, <https://bibelwissenschaft.de/stichwort/49908/>.
- FRÖHLICH Ida 2023. Apokaliptika és apokalipszisek – Egy műfaj eredete. *Axis*, IV. évf. 1. sz. 13–32. o. <https://doi.org/10.61176/Axis.2023.4.1.2>
- HÄRLE, Wilfried 2012. *Dogmatik*. 4. kiad. De Gruyter, Berlin–Boston. <https://doi.org/10.1515/9783110272765>
- HELLHOLM, David (szerk.) 1983. *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- JONAS, Hans 1979. *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. Insel Verlag, Frankfurt am Main.
- JONAS, Hans 2005. Az emberi cselekvés megváltozott természete. In: Lányi András – Jávör Benedek: *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. L'Harmattan, Budapest. 25–36. o.

- KÄSEMANN, Ernst 1970. Die Anfänge christlicher Theologie. In: uő: *Exegetische Versuche und Besinnungen*. 2. köt. 3. kiad. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 82–104. o.
- MARTINI, Carlo Maria – ECO, Umberto 2000. *Miben hisz, aki nem hisz?* Ford. Gál Judit – Dorogi Katalin. Európa Kiadó, Budapest.
- MOLTMANN, Jürgen 2005. *Minden végben kezdet rejtezik. Kis reménytan*. Ford. Gromon András. Bencés Kiadó, Pannonhalma.
- NAGEL, Alexander-Kenneth 2021. *Corona und andere Weltuntergänge. Apokalyptische Krisenhermeneutik in der modernen Gesellschaft*. Transcript Verlag, Bielefeld. (Kulturen der Gesellschaft 48.) <https://doi.org/10.14361/9783839455951>
- PEMSEL-MAIER, Sabine 2021. Kein Katastrophenszenario. Zum Potential apokalyptischen Denkens in der ökologischen Krise – Wegmarken für eine wenig bedachte Dimension der Eschatologiedidaktik. *Religionspädagogische Beiträge / Journal for Religion in Education*, 44. évf. 2. sz. 97–106. o. <http://dx.doi.org/10.20377/rpb-134>
- SCHLEISSING, Stephan 2020. Warum Apokalyptik und „offene Zukunft“ keine Gegensätze sind. *GlobKult*, szeptember 30. <https://globkult.de/blogs/hans-von-storch-zur-sache-klima/1952-warum-apokalyptik-und-offene-zukunft-keine-gegensaetze-sind>. (Megtekintés: 2024. szeptember 15.)
- TAXACHER, Georg 2010. *Apokalyptische Vernunft. Das biblische Geschichtsdenken und seine Konsequenzen*. WBG, Darmstadt.
- TILLY, Michael 2012. Kurze Geschichte der Apokalyptik. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, december 12. <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/151302/kurze-geschichte-der-apokalyptik/>. (Megtekintés: 2024. szeptember 15.)
- TROELTSCH, Ernst 1925. *Glaubenslehre. Nach Heidelberger Vorlesungen aus den Jahren 1911 und 1912*. Duncker & Humblot, München–Leipzig.
- VONDUNG, Klaus 1988. *Die Apokalypse in Deutschland*. DTV, München.